

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.22517758.2021.11.13.1.7>

مروری بر چیستی مفهوم ایثار از منظر قرآن و چگونگی آموزش آن با تاکید بر اهداف و محتوای آموزشی

فرزانه علیزاده^۱، معصومه السادات حسینی میرصفی^۲، محمدرضا شیرازی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲/۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۶

چکیده

مفهوم ایثار در زمره عالی‌ترین ارزش‌های اخلاقی اثرگذار و حرکت آفرین است که قادر است فضای یک جامعه را به صورت گسترده تحت تأثیر قرار دهد و دوام و قوام جوامع بشری را تضمین نماید. با این وجود در حالی که در باب ضرورت و اهمیت مفهوم ایثار مناقشه‌ای جدی وجود ندارد اما در باب چیستی و معنای عملیاتی آن اختلاف نظرانی به چشم می‌خورد. در پاسخ به این وضعیت، این مقاله بر آن است که ضمن ایضاح مفهومی ارزش اخلاقی ایثار بر اساس آیات قرآن، اهداف و محتوای آموزشی مرتبط با این مفهوم را پیشنهاد نماید. روش‌های پژوهشی مورد استفاده در این مقاله، معنانشناسی توصیفی و تحلیل محتوا می‌باشد. نتایج پژوهش پژوهش نشان می‌دهد ایثار یک ارزش اخلاقی اجتماعی محوری است و مهم‌ترین ارکان آن «ارتباط» و «نسبت خود با دیگری» است. بر اساس این دو رکن، ایثار شکل خاصی از ارتباط یک شخص با شخص دیگری است که در این ارتباط، فرد نیازها و خواسته‌های طرف مقابل را بر خود مقدم می‌دارد. از جنبه تربیتی نیز به منظور نهادینه سازی کردن ارزش ایثار در فراگیران مطلوب است از الگوی هدف گذاری شایستگی محور و رویکرد تلفیقی در تدوین محتوا استفاده شود.

واژه‌های کلیدی: معنانشناسی، ایثار، قرآن، اهداف، محتوا

۱- دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

falizadeh_89@yahoo.com

۲- استادیار گروه معارف اسلامی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

hosseini_7@yahoo.com

۳- استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی شهری ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Shirazi.mr@gmail.com

۱- بیان مسئله

مفهوم ایثار با ارزش‌ترین فضیلت اخلاقی و نوعی رفتار نوع دوستانه است (چلبی، ۱۳۷۶) که نقشی تمدن ساز در تاریخ و تمدن اسلامی دارد و باید آن را یکی از عناصر مهم در الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت دانست (محسنی و قراملکی، ۱۳۹۵). مضاف بر این در اکثر دستگاه‌های فلسفی- اخلاقی ارزش ایثار به عنوان یکی از اساسی‌ترین ارزش‌های اخلاقی شناخته شده و به جرأت می‌توان ادعا کرد که این مفهوم یکی از مهمترین ارزش‌های اخلاقی است که می‌تواند دوام و قوام جوامع بشری را تضمین نماید. با این وجود در حالی که در باب هستی و ضرورت و اهمیت مفهوم ایثار مناقشه‌ای جدی وجود ندارد اما در باب چیستی و معنای عملیاتی آن در بین دستگاه‌های مختلف اخلاقی اختلاف نظرانی به چشم می‌خورد. این مناقشات مفهومی زمینه‌ای را فراهم کرده است که مطالعاتی از جنس معناشناسانه در باب مفهوم ایثار ضرورت پیدا کند. در راستای پاسخگویی درخور به این ضرورت، این نوشتار در پی آن است که مفهوم ایثار را بر اساس مباحث مربوط به بافت معنا با روش تحلیل محتوا و تاکید بر آیات قرآن تبیین نموده و در گام بعد به منظور ایجاد زمینه جهت «تربیتی کردن مفهوم ایثار» نسبت بین مفهوم تربیت و ایثار را با تاکید بر دو عنصر مهم برنامه درسی یعنی هدف و محتوا واکاوی نماید.

۲- روش پژوهش

با توجه به این که این پژوهش دارای دو گام اساسی می‌باشد روش پژوهش مبتنی بر هر گام

تشریح خواهد شد. برای تحقق گام اول پژوهش باید بیان شود که قرآن کریم با ساختار غیر موضوعی که دارد دیدگاه خود را در ارتباط با موضوع یکجا بیان نمی‌کند. بنابراین برای اینکه در ارتباط با موضوع ایثار از هدایت و راهنمایی قرآن بهره‌مند شویم ضروری است که مراجعه مکرر به آیات مختلف داشته باشیم و موضوع را به قرآن عرضه کرده و دیدگاه قرآن را درباره آن بدست آوریم. این روش در پژوهش- های موضوعی^۱ قرآن امری پذیرفته شده است و مبتنی بر یک روش گام به گام و مسئله مدار پیش می‌رود. (لسانی فشارکی، ۱۳۸۵). پژوهش حاضر نیز با تاکید بر آیات قرآن تلاش خواهد کرد با رویکردی معناشناسانه معانی اصطلاحات و ارکان مفهوم ایثار را استخراج نماید.

معناشناسی^۲ دانش بررسی معانی و ارتباط میان واژگانی است که در جریان زندگی انسان نقش مهم و اساسی دارد (ایزوتسو، ۱۳۹۱). از این رو بحث پیرامون آن مورد توجه اندیشمندان، تاریخ نگاران، پژوهشگران، نویسندگان و شاعران بوده است. آنچه در این امر بیشتر نمایان گشته آن است که از ظهور معناشناسی به عنوان یک علم قریب به یک قرن می‌گذرد ولی هر کسی از یک لغت واحد معنایی رو استنباط می‌کند که خاص خود اوست و با استنباط دیگران کم و بیش متفاوت

۲- مزایا و معایب روش موضوعی قرآن در کتبی همچون تفسیر سوره حمد، آقای سید محمد باقر صدر، ص ۹۴؛ مقدمات فی التفسیر الموضوعی للقرآن نوشته سید محمد باقر صدر ص ۲۵-۳۰؛ انسان مسئول و تاریخ ساز، ترجمه محمد مهدی فولادوند، ص ۸؛ کلیدهای فهم قرآن، نوشته علیرضا صدرالدینی، جلد دوم صفحه ۸۶؛ سیمای صابران در قرآن، ترجمه محمدعلی لسانی فشارکی، ص ۱۷۵ مورد بررسی قرار گرفته است.

معنایی در مقطع زمانی خاص می‌پردازد (ایزوتسو، ۱۳۹۱). هدف معناشناسی توصیفی شناخت معنای اصلی یعنی مراد متکلم است که از طریق بررسی حوزه‌های معنایی شامل واژه‌های مترادف و متضاد در دو محور جانشینی و همنشینی به دست می‌آید (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶). این پژوهش با توجه به ماهیت آن، از لحاظ روشی به سمت معناشناسی توصیفی متمایل خواهد بود.

در گام دوم پژوهش که هدف آن طراحی اهداف و محتوای برنامه درسی ایثار می‌باشد از روش تحلیل محتوا با تمرکز بر اسناد بالادستی حوزه تعلیم و تربیت مانند سند تحول بنیادین و سند ملی برنامه درسی و ... استفاده شده است. در مرحله طراحی برنامه درسی تلاش می‌شود تا اصول و قوائد کلی جهت تدوین عناصر برنامه درسی احصاء و استخراج شود (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۸).

۳- لغت‌شناسی مفهوم ایثار

واژه ایثار^۳ در معنای لغوی از مصدر باب افعال از مادهی «أَثَرَ، يُؤَثِّرُ» به معنای ترجیح دادن و مقدم داشتن دیگری برخویشتن (راغب، ۱۳۹۰) و برتری دادن (ابن منظور، ۱۴۲۸) و برگزیدن و اختیار کردن است (زبیدی، ۱۴۲۵) این واژه در قرآن نیامده ولی واژگان هم خانواده آن به همراه مشتقاتش ۲۱ مرتبه در قرآن تکرار شده است (واعظ زاده، ۱۴۱۹). علاوه بر این در نهج البلاغه واژه ایثار و مشتقات آن به تعداد ۱۲ بار استعمال

است یعنی هر یک از آنها به جنبه خاصی از معنا پرداخته و در توجیه و تبیین آن کوشیده‌اند و نتیجه گرفته‌اند که معنا همان است که می‌گویند (صفوی، ۱۳۷۵) درحالی که شناخت ماهیت معنا نیازمند بررسی همه جانبه آن است تا از آثار نامطلوبی که بر اثر عدم درک صحیح آن عارض می‌شود جلوگیری کند.

یکی از مهم‌ترین مباحث مرتبط به پژوهش‌های معنا شناختی که قدما و معاصرین علم معناشناسی به آن توجه کرده‌اند مؤلفه بافت و ارتباط آن با معنا است که اجزای سخن را به سوی غرض صاحب سخن پیش می‌برد و معنا را در قالب واژه ظهور می‌دهد (کنعانی، ۱۳۸۴؛ مختار، ۱۳۸۵). قدما بافت را به عنوان یکی از راه‌های دریافت معانی مورد مطالعه قرار داده‌اند و هدف آنان از شناخت بافت، بررسی معنای حقیقی کلمه بوده است (ترکاشوند و ناگهی، ۱۳۹۲). با این وجود، معاصران نیز به این قاعده پایبند بوده‌اند و معناشناسی را از دو جهت تاریخی و توصیفی مورد بررسی قرار داده‌اند.

معناشناسی تاریخی^۱ به تطورات معنایی واژه در طول تاریخ از گذشته تا حال پرداخته و شناخت معنای اولیه و معنای آن در گذر حیات را مورد بررسی قرار می‌دهد. در این بخش توجه به اصیل یا دخیل بودن واژگان و معنای اصلی و پیرامونی آنها بسیار حائز اهمیت است. (پالمر، ۱۳۹۱؛ ایزوتسو، ۱۳۹۱) در معناشناسی توصیفی^۲ به تبیین رابطه‌ی معنایی واژگان در یک حوزه‌ی

^۱ -historical semantics

^۲ - Descriptive semantics

^۳ -self- sacrifice

به نظر می‌رسد در میان معانی ذکر شده برای ایثار، معنای مقدم داشتن دیگری بر خود که در آیات نیز به آن اشاره شده از سایر معانی کاربردی‌تر باشد، زیرا لازمه باقی ماندن اثر، ترجیح شیء بر شیء دیگر است (مصطفوی، ۱۳۶۰؛ راغب، ۱۳۹۰) و ایثارگر نیز دیگران را بر خود ترجیح و مقدم می‌دارد و این برتری دادن در واقع همان ابقای اثر است. بنابراین حقیقت ایثار، اثبات برتری و مقدم داشتن چیزی است که شایستگی انتخاب، اختیار و فضیلت بر دیگری را دارد، لذا هرگاه کسی بخواهد بگوید اثری از من صادر شده است، از کلمه ایثار استفاده می‌کند (ابن فارس، ۱۳۸۷)

نخستین تعریفی که با این نگرش از واژه ایثار گزارش شده مربوط به نیشابوری است که متعلق ایثار را «حظ» دانسته و ایثار را به معنای برتری دادن برای برادر دینی بکار برده است. البته این تعریف حد ایثار را محدود می‌کند و اطلاق عمومی آن را در مورد همه موارد از بین می‌برد (سلمی، ۱۴۲۴). همان‌گونه که دهخدا نیز یادآور می‌شود «حظ» در کاربرد اسمی آن در واقع همان مفهوم قابل درک "بهره" است (دهخدا، بی تا). سهروردی نیز ایثار را با اندکی اضافات این‌گونه تعریف می‌کند: «ایثار آن است که بهره‌بردار دینی-ات را در آخرت و دنیا بر خود مقدم‌داری و میان برادر دینی خود و خویشاوندان فرقی قائل نباشی» (سهروردی، ۱۴۲۷). با بیان مطالب ذکر شده شاید بتوان گفت: مقدم داشتن محوری‌ترین مولفه ایثار است که بر ماهیت کنش ایثار دلالت می‌کند و مولفه‌های دیگر از وابسته‌های آن به‌شمار می‌روند

شده (دشتی و محمدی، ۱۳۶۹) و در تمامی آنها به معنای لغوی آن یعنی برگزیدن و مقدم داشتن به کار رفته است. گاهی هم واژه ایثار از ریشه «اثر» برای فضل به عاریت گرفته می‌شود؛ یعنی به صورت استعاره در معنای برتری داشتن استعمال می‌شود که این معنا نیز با معنای ایثار بی ارتباط نیست (فراهیدی، ۱۴۰۹). متقدمان در قرون اولیه اسلام ایثار را به صورت مضاف در معنای رفتار ارتباطی میان انسان و خدا و انسان با سایر انسان-ها بکار برده‌اند. لذا به نظر می‌رسد که این مصادیق و توصیفات در شناسایی مولفه‌های ایثار راهگشا باشد (محسنی و قراملکی، ۱۳۹۵).

۱-۳. معنای اصطلاحی ایثار

ایثار در معنای اصطلاحی نهایت برادری و دوستی بین دو نفر را نشان می‌دهد (جرجانی، ۱۳۹۴) و کمال درجه سخاوت است (رامپوری، همان). علاوه بر این، با واژه مساوات هم معنا به-کار می‌رود، با این تفاوت که ایثار مقامی بالاتر از مساوات را داراست (نراقی، ۱۳۹۶) چرا که از بخشش به کسی در مورد چیزی که خود فرد به آن نیاز دارد، سخن می‌گوید (جرجانی، همان: ۶۴). ایثار در این برداشت به عنوان رکن اساسی ایمان (ابونعیم، بی تا) و برترین مرتبه «جود» (همان) و نقطه مقابل «بخل» به معنای پرهیز از رساندن هرگونه منفعتی به دیگران یاد می‌شود (جرجانی، ۱۳۹۴). در تفاسیر نیز معنای واژه ایثار این‌گونه آمده است: ۱- انتخاب کردن و ترجیح دادن (طباطبایی، ۱۳۷۸)؛ ۲- مقدم داشتن (ابن کثیر، ۱۴۱۹؛ مغنیه، ۱۴۲۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵)

آرزوی اصلی هر انسانی است، با ایثارگری تضمین می‌شود لذا ایثار با هم نشینی با این واژه دارای اثر ماندگاری می‌شود که مصداق بارز واژه فلاح است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴). گاهی هم همنشینی ایثار با اسم جلاله حضرت حق در آیه ۹۱ سوره یوسف^۲ نشان از آن دارد که آثار ایثار در میان مردم باقی می‌ماند و باعث برتری افراد می‌شود و به فرموده امام صادق (ع) این امر باعث کامل شدن انسان می‌گردد (صفوی، ۱۳۷۹؛ ازهری، ۱۴۲۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳)

۳-۳. محور جانشینی ایثار در قرآن

رابطه جانشینی به ارتباط اجزائی گفته می‌شود که لزوماً در یک زنجیره گفتاری حضور ندارند، بلکه در زنجیره‌ای حافظه‌ای درک می‌شوند و در وراى گفته‌ها و جملات حضور دارند (فکوهی، ۱۳۸۶). در رابطه جانشینی واژه ایثار در قرآن نیز باید به دنبال کلید واژه‌های دیگری باشیم که به نوعی در ارتباط معنایی با این اصطلاح است. مفاهیمی چون جود و بخشش (سوره اسراء، آیه ۲۹؛ سوره بقره، آیه ۲۷۴)، انفاق (سوره آل عمران، آیه ۹۲؛ سوره انسان، آیه ۹)، اخلاص (سوره انعام، آیه ۱۶۲)، احسان و نیکی (سوره انعام، آیه ۱۵۱؛ سوره احقاف، آیه ۱۵؛ سوره نحل، آیه ۹۰؛ سوره مریم، آیه ۱۴)، صدق (سوره حشر، آیه ۸) و شهادت (سوره بقره، آیه ۱۵۴؛ سوره آل عمران، آیه ۱۶۹) که اوج ایثار است و خداوند روزی بندگان خاص خود قرار داده است را می‌توان از مهم‌ترین واژگان جانشین برای ایثار

(هجویری، ۱۳۷۵). در این فضا کارکرد بافت در سطح روابط همنشین و جانشین آشکار می‌شود و با توجه به اینکه در این پژوهش نظر ما بیشتر معطوف به بافت معانی است. بنابراین برای شناخت معنای واژه ایثار دو محور همنشین و جانشین واژه مذکور را مورد بررسی قرار می‌دهد.

۲-۳. محور هم‌نشینی ایثار در قرآن

شناخت معنای دقیق هر واژه با در نظر گرفتن روابط مفهومی میان واژگان آن متن و بستر و شرایطی که متن در آن به وجود آمده امکان‌پذیر است (علیشاهی، قلعه جوقی و حسینی، ۱۳۸۱). سلسله مراتب و درجات ایثار بر اساس کلام خداوند متعال با واژگان دیگری در ارتباط است که در تحلیل ساختار معنایی آن در محور هم‌نشینی باید مورد مطالعه قرار گیرد. برای دستیابی به محور هم‌نشینی در ارزش اخلاقی ایثار شواهد و نمونه‌های قرآنی نشان می‌دهد که اساس و مبنای ایثار، ایمان به خدا و خشنودی اوست (سوره انسان، آیه ۸ و ۹) و تقویت صفات نیکویی که به صفت ایثار منتهی می‌شوند نیز تنها در سایه ایمان محقق می‌شوند. بر این اساس هرچه ایمان در وجود انسان تقویت شود به خصلت ارزشمند ایثار نزدیک تر می‌گردد و به فرموده امام علی (ع): «انسان، در بالاترین مراتب ایمان، ایثارگر می‌شود» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰). از سوی دیگر رابطه هم‌نشینی واژه «الْمُفْلِحُونَ» در آیه ۹ سوره مبارکه حشر^۱ با ایثار، حاکی از ارتباط این واژه با رستگاری دارد. فلاح و رستگاری که هدف و

1- يُوْتِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَحْمَةَ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

2- قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِبِينَ

بگیریم و بعضی را با بعضی دیگر ضمیمه کنیم، در می‌یابیم که قرآن فهم و تصور جدیدی از روابط را برای ما بیان نموده است (سجادی، ۱۳۸۸).

قرآن باور به فطرت و ضرورت خودیابی (سوره قیامت، آیه ۱۴) و خداشناسی (سوره ابراهیم، آیه ۱۰) را به عنوان یک ضرورت در روابط انسانی مورد توجه قرار داده و ارتباط با خدا را در قالب ایمان (سوره مائده، آیه ۹۳)؛ پرستش (سوره نساء، آیه ۳۶)؛ توکل (سوره آل-عمران، آیه ۱۵۹) و استغفار (سوره اعراف، آیه ۷۹) پذیرفته است. در ارتباط با خداوند استفاده از نعمت‌های نامحدود را دنبال می‌کند و به آنها جنبه مثبت و منفی می‌دهد، و بیان می‌دارد انسان گاهی به بندگی (سوره نساء، آیه ۶۹)؛ توبه (سوره نساء، آیه ۱۷)، مراقبت (سوره حشر، آیه ۱۸)؛ محاسبه (سوره مائده، آیه ۱۰۵)؛ تزکیه و تربیت (سوره بقره، آیه ۵۱) و گاهی به کفر (سوره بقره، آیه ۶) متصف می‌شود. ارتباط با سایر انسان‌ها را در قالب مهربانی کردن (سوره انعام، آیه ۱۵۱)؛ انفاق کردن (سوره بقره، آیه ۲۵۴)؛ وفای به عهد (آل‌عمران، ۷۶) عدالت ورزی (سوره مائده، آیه ۸)؛ نیکی و احسان (سوره انعام، آیه ۱۵۱) نسبت به یکدیگر پذیرفته است و گاهی از نفاق (سوره بقره، آیه ۸)؛ ریا (سوره نساء، آیه ۱۴۲)؛ تندی و زورگویی (سوره بقره، آیه ۲۶۴)؛ منت (سوره مدثر، آیه ۶)؛ حسد (سوره ناس، آیه ۵)؛ بخل (سوره نساء، آیه ۱۸۰) نسبت به یکدیگر پرهیز داده است. مطالب ذکر شده نشان می‌دهد روش تربیتی قرآن در بحث ارتباطات این‌گونه است که

قلمداد کرد. (موسوی خمینی، ۱۳۸۵) ارتباط واژگان جانشین واژه ایثار چنان در هم تنیده است که مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: «شهادت قله‌ای است که دستیابی به آن بدون اخلاص و ایثار، صدق و مجاهدت ممکن نیست.» (سخنرانی کنگره سه هزار و ۵۳۵ شهید استان زنجان ۱۶ آبان ۱۴۰۰). با توضیحات ذکر شده می‌توان گفت معنای اصلی واژه ایثار در رابطه بین خود و دیگری تجلی یافته و تا دیگری وجود نداشته باشد ایثار شکل نمی‌گیرد.

۱. ارکان ایثار

با توجه به مطالبی که تاکنون ارائه شده است می‌توان این گونه نتیجه گرفت که ایثار دارای ارکان مختلفی است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: ارتباط انسان با دیگران و نسبت خود با دیگری. در ادامه تلاش خواهد شد تا این محورها با جزئیات بیشتری تشریح شود.

۱-۴. ارتباط انسان با دیگران

امروزه ارتباطات انسانی ضمن تحلیل‌های روانی در دایره محدودی بررسی می‌شود. جدهای علمی صورت گرفته توسط بشری تاکنون علی‌رغم همه پیشرفت‌ها، قادر به گشودن پیچیدگی این رابطه به صورت دقیق نشده‌اند. در این خصوص قرآن کریم به منظور تشریح این پدیده روش خاص خود را دارد. روش قرآن در این مساله آن است که در ضمن مفاهیم متعدد، موارد و مصادیق این رابطه را بیان می‌کند و با لطافت از آنها می‌گذرد، به نحوی که انسان به سادگی متوجه تصور و فهم جدید از روابط انسان نمی‌گردد، اما وقتی مجموع آیات را در نظر

ارتباط با دیگران اقدام می‌کند. لذا تمایل او به رفع نیازهایش از یک طرف، میل به بقاء و کمال از طرف دیگر دو انگیزه قوی‌ای است که او را به برقراری ارتباط در سطوح مختلف برمی‌انگیزد. (اعرافی، ۱۳۷۶، ۱۷۱). دیدگاه محور شدن ارتباط در ایثار به نوعی توسط اندیشمندان غربی مانند (یاسپرس، ۱۳۹۳؛ بوبر ۱۳۸۴) مورد توجه قرار گرفته است. یاسپرس دیگری را به عنوان ابزاری برای درک خویشتن و بوبر دیگری را به عنوان فردی مقدم بر خویشتن معرفی می‌نماید.

۲-۴. خود و دیگری

در تبیین نسبت بین خود و دیگری باید در ابتدا تعریفی مختصر از دو مفهوم خود و دیگری اراده نمود و در گام بعد نسبت‌هایی که از مواجهه این دو مفهوم می‌توان ایجاد کرد را ترسیم نماییم. «خود» به عبارت ساده "من" هر شخصی است که با ادبیات دکارتی از دوگانه جسم و روح ایجاد می‌شود. «دیگری» به معنای ساده تمام واقعیت‌های انسانی است که بیرون از من قرار دارد (خبازی کناری و سبطی، ۱۳۹۵). مارتین بوبر فیلسوف اتریشی از نسبت من و دیگری سه نوع رابطه را تفکیک می‌کند که برای درک معنای ایثار می‌تواند راهگشا باشد. این روابط سه گانه عبارت‌اند از:

۱- رابطه من و آن

۲- رابطه من و شما

۳- رابطه من و تو

روابط را به‌عنوان رکنی از ارکان ایثار و عامل زدایش تشویش و تأمین آرامش روحی می‌داند. (طباطبایی، ۱۳۷۸)

مضاف بر این تحلیل ادبیات غیر قرآنی نیز نشان می‌دهد که یکی از توانایی‌ها و ویژگی‌های خاص انسان، برقراری ارتباط با دیگران به عالی‌ترین و پیچیده‌ترین وجه است. استعداد بسیار تکامل یافته او در برقراری ارتباطات نمادی زبان و مفاهیم، زمینه اکتساب و انتقال فرهنگ را از نسلی به نسل دیگر ممکن می‌سازد. جامعه‌شناسان و انسان‌شناسان هر دو معتقدند که اگر انسان‌ها مهارت و استعداد فراگیری زبان در برقراری ارتباط با دیگران نداشتند، نمی‌توانستند به حیات خود ادامه دهند. جامعه‌شناسان بر این باورند ارتباط نمادین انسان‌ها که از طریق گفتار، نوشتار و اشاره صورت می‌گیرد و سبب تسهیل نقل و انتقالات ارزش‌ها از نسلی به نسل جدید می‌گردد. (کوئن، ۱۳۸۳)

یکی از مسایل مهمی که در فلسفه با توجه به توانایی‌های ارتباطات انسان مطرح است رابطه او باهمنوعانش است و بحث از آن در این است که رابطه فرد با دیگران بر چه معیاری باید استوار باشد تا نیازمندی‌های وی در محیط اجتماعی برآورده گردد. از سوی دیگر انسان‌ها در فرایند زندگی جمعی خویش محتاج به همکاری همدیگرند و به صورت فردی قادر بر برآوردن تمام نیازهای خود نیستند لذا در حوزه زندگی اجتماعی و مادی محتاج به برقراری روابط بایکدیگرند. انسان به‌دلیل اینکه به تنهایی نمی‌تواند نیازهای خود را برطرف کند به برقراری

¹ I- IT Communication

² I- You Communication

³ I- Thou Communication

من و تو، خودمان را نمی‌پوشانیم و بر چهره خود نقاب نمی‌زنیم بلکه تمام مکنونات قلبی خود را فاش می‌کنیم و مزیت‌ها، عیب‌ها، و امیدها ترس-ها و نقاط قوت و ضعف خود را با آن‌ها در میان می‌گذاریم که ایثار نوعی از این ارتباط می‌باشد. موضوع و مسئله رابطه ۱ و ارتباط ۲ از چنان ماهیت عمیق و در عین حال عامی برخوردار است که وجود و تأثیر آن را در تمام پهنه‌های هستی (اعم از جهانی یا انسانی، مادی یا معنوی و عینی یا ذهنی) و فضیلت‌های ارزشی به وضوح مشاهده می‌شود (آشتیانی، ۱۳۷۶) این مولفه در ارزشی مانند ایثار بقدری اهمیت دارد که می‌توان گفت در صورت نبودن طرف ارتباط، ارزش اخلاقی شکل نمی‌گیرد.

به‌طور خلاصه ایثار شکل خاصی از ارتباط یک شخص با شخص دیگر است که در این ارتباط، فرد نیازها و خواسته‌های طرف مقابل را بر خود مقدم داشته و علاوه بر این، از اینکه این شکل از ارتباط را ایجاد کرده دچار شعف اخلاقی می‌شود. به عبارت ساده‌تر عامل اصلی هدایت کننده فرایند ایثار، عقل اخلاقی و وجدان رشد یافته است.

۲. ایثار به عنوان یک مفهوم تربیتی

مفهوم ایثار به عنوان یک مفهوم محوری در عرصه ارتباطات انسانی می‌تواند در دستورکار فرآیند تربیتی قرار گیرد. به عبارت دیگر، سوالی که در ادامه این مقاله به آن پرداخته خواهد شد این است که به منظور نهادینه سازی این ارزش

در رابطه من و آن، انسان‌ها با یکدیگر برخورد‌های کاملاً ابزاری دارند و با آن‌ها همچون اشیا برخورد می‌کنند. در رابطه من و آن، برخورد مبتنی بر اعتماد متقابل وجود ندارد تا جایی که شاید اهمیت داده نمی‌شود که چنین آدمی وجود دارد. دومین سطح رابطه از نظر بوبر، ارتباط من و شما است که اکثر تعاملات انسان در زمره این ارتباطات می‌گنجد. ارتباط من و شما حد وسط ارتباطات غیرفردی و میان‌فردی است. در این نوع ارتباطات، طرفین با یکدیگر مثل اشیا برخورد نمی‌کنند. اما فردیت یکدیگر را به طور کامل به رسمیت نمی‌شناسند. شما دیگران را به واسطه نقشی که دارند به رسمیت می‌شناسید و به فردیت آن‌ها بها نمی‌دهید. در محیط کار نیز اکثر روابط از نوع روابط من و شماست. ارتباط ما با دیگران در عرصه‌های اجتماعی در مقایسه با دوستان و آشنایان عمق خود را نشان می‌دهد. به این ترتیب ارتباط ما با دوستان اتفاقی، همکاران، بستگان از نوع ارتباط من و شماست (شرفی، ۱۳۸۸، ۱۱؛ بوبر، ۱۳۸۰).

نادرت‌ترین نوع ارتباط، ارتباط من و تو است. به نظر بوبر، این نوع ارتباط، عالی‌ترین شکل گفتگوی انسانی است. چون طرفین رابطه، یکدیگر را موجوداتی ارزشمند و ارجمند و بی‌همتا می‌بینند. وقتی در سطح من و تو ارتباط برقرار می‌کنیم به تمامیت و فردیت دیگران توجه می‌دهیم. دیگر با آن‌ها متناسب با نقش‌های اجتماعی آن‌ها برخورد نمی‌کنیم و آن‌ها را انسان‌های بی‌همتا می‌بینیم که کلیت وجود آن‌ها را قبول داریم (بوبر، ۱۳۸۰). در ضمن در ارتباطات

¹ .Relation

² .communication

۱-۵. ایثار به عنوان هدف تربیتی

اهداف تربیتی به واقع قلب تپنده فرایند یادگیری هستند و جهت دهنده اصلی به فرایند تربیتی به شمار می‌روند. به عبارت دیگر اهداف تربیتی مشخص می‌کنند که در نهایت فرایند تربیت به چه سمت و سویی خواهد رفت و فراگیران باید دارای چه ویژگی‌هایی باشند. به منظور اینکه مفهوم ایثار و تقویت شایستگی ایثارگری به یک هدف تربیتی تبدیل شود باید بیان شود که در الگوی هدف گذاری سند ملی برنامه درسی شایستگی‌های پنج گانه‌ای تعریف شده است که در تناسب با هم شایستگی‌ها پایه فراگیران را تهیه می‌سازند. یکی از مهم‌ترین شایستگی‌های پایه اخلاق است. در این جا نسبت مفهوم ایثار با این شایستگی پایه به صورت واضح مشخص می‌شود. در بنیان‌های نظری تحول بینادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران در تعریف اخلاق و حیات طیبه ارزش‌های اخلاقی فردی و اجتماعی ذکر شده است که یکی از مهم‌ترین آنها ارزش‌های اخلاقی ایثار است (عقیلی، ۱۴۰۰).

علاوه بر این الگوی هدف‌گذاری مطلوب و مورد تاکید در فرایند ملی برنامه درسی، الگوی شایستگی محوری می‌باشد. به‌طور خلاصه ترکیب سازوکار دانش و نگرش و مهارت در خصوص یک مفهوم خاص که به‌صورت متوازن در فراگیران متجلی خواهد شد، شایستگی نامیده می‌شود (بنیان‌های نظری تعلیم و تربیت، ۱۳۹۰) با توجه به این رویکرد هدف‌گذاری، به‌منظور تدوین اهداف تربیتی مفهوم ایثار باید اهداف در

اخلاقی در نهاد فراگیران چه اقداماتی باید صورت گیرد. البته باید به این نکته هم توجه شود که با توجه به این که ایثار به عنوان یک ارزش اخلاقی برای این که به صورت صحیح در نهاد فراگیران نهادینه شود باید از دوران کودکی به فراگیران آموخته شود تمرکز این بخش از مقاله بر تعلیم و تربیت رسمی و عمومی خواهد بود. هر چند سایر اشکال تعلیم و تربیت مانند تعلیم و تربیت غیررسمی، نیمه رسمی و حتی سطح تعلیم و تربیت عالی نیز دارای ظرفیت‌های مناسبی برای تقویت این ارزش اخلاقی در مخاطبان خود هستند که از حوصله این نوشتار خارج بوده و نیازمند مقاله ایی مجزا خواهد بود.

به‌طورکلی برای این که یک مفهوم در مدار تربیتی قرار گیرد باید به برنامه درسی ترجمه شود و توسط عناصر برنامه درسی پوشش داده شود. با وجود این که در باب تعریف برنامه‌درسی اتفاق نظری بین نظریه پردازان وجود دارد و تعاریف متعددی از آنها ارائه شده است ولی به‌طورکلی می‌توان برنامه درسی را سندی مکتوب تصور کرد که شامل اهداف تربیتی، محتوای آموزشی و روش تدریس و ... است. بر این اساس می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت مفهوم ایثار برای این که قابلیت آموزش به خود بگیرد باید برنامه درسی خاص آن تدوین شده و نسبت آن با عناصر برنامه درسی ترسیم شود. در این جا مقصود از عناصر برنامه درسی، اهداف و محتوای آموزشی می‌باشد که در ادامه تشریح خواهد شد.

های اخلاقی مانند ایثار ذیل حوزه یادگیری حکمت و معارف اسلامی تعریف شده است و در کنار اعتقادات و احکام از بخش‌های مهم این حوزه یادگیری محسوب می‌گردد (همان‌منبع). بر این اساس حوزه محتوایی اصلی که باید نهادینه-سازی ارزش اخلاقی ایثار را هدف قرار دهد حوزه یادگیری حکمت و معارف اسلامی است.

مضاف بر این، بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی مهم‌ترین ساحت از بین ساحت‌های ششگانه تربیت محسوب می‌گردد که نه تنها دارای هویتی مستقل است بلکه باید در تمامی ساحت‌های دیگر نیز بروز و ظهور داشته باشد (مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). بر این اساس به منظور نهادینه-سازی ارزش اخلاقی ایثار در فراگیران می‌توان از کارکرد ثانویه سایر حوزه‌های یادگیری و ظرفیت تلفیق در محتوای برنامه درسی استفاده شود. در رویکرد بین‌برنامه‌ای همه برنامه‌های درسی و دیسپلین‌ها به نوعی دارای ظرفیت تربیت اخلاقی و نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی در فراگیران می‌شوند (عقیلی و دیگران، ۱۳۹۷). این رویکرد فهرستی از ارزش‌ها را از طریق دروس مختلف به صورت صریح و ضمنی به فراگیران منتقل می‌سازد. در واقع در این وضعیت اخلاق به عنوان کارکرد ثانویه^۱ همه دروس مدنظر قرار می‌گیرد (حسنی، ۱۳۹۳).

سه سطح دانش (فراگیر بداند تعریف ایثار چیست؟ چه انواعی از ایثار را می‌توان متصور شد؟ و چرا اساساً باید ایثار کند) نگرش (یعنی انگیزه داشته باشد تا عمل ایثارگرانه را انجام دهد) و مهارت (یعنی توانمندی مهارتی لازم برای بروز رفتار همدلانه و ایثارگرانه داشته باشد) تدوین شود.

۲-۵. ایثار به عنوان محتوای آموزشی

محتوا و فرایند تدوین آن به زعم بسیاری از متخصصان حوزه تعلیم و تربیت گام دوم در تدوین یک برنامه درسی است (فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۰). به‌طورکلی محتوای یک ماده درسی عبارت است از دانش سازمان یافته و اندوخته شده، اطلاعات، واقعیات، حقایق، قوانین، اصول، روش‌ها، مفاهیم، تعمیم‌ها، پدیده‌ها و مسایل مربوط به همان ماده درسی. این محتوا می‌تواند به اشکال مختلف در اختیار فراگیران قرار گیرد. محتوا ممکن است به صورت متون و کتب درسی تدوین شود و یا به صورت شفاهی مانند توضیحات معلم در تدریس در اختیار فراگیران قرار گیرد (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۸).

به‌منظور تدوین محتوای آموزشی در خصوص مفهوم ایثار به عنوان یک ارزش اخلاقی اجتماعی باید ظرفیت‌های محتوایی که برای این دست از مفاهیم در اسناد بالادستی حوزه تعلیم و تربیت قرار دارد واکاوی شود. در سند ملی برنامه درسی به‌طورکلی حوزه‌های یادگیری به یازده گروه تقسیم‌بندی شده‌اند (سند ملی برنامه درسی، ۱۳۹۱). در حوزه‌های یادگیری یازده‌گانه احصاء شده در سند ملی برنامه‌درسی، اخلاق و ارزش-

^۱ Secondary function

۳. نتیجه گیری

تغییرات تمدنی، فرهنگی، اخلاقی، معنوی و ... تعلیم و تربیت است. بر این اساس باید اذعان نمود که ایضاح مفهومی هدفمند شرطی لازم و مقدر جهت تربیتی سازی کردن یک مفهوم است ولی نمی‌توان آن را شرط کافی برای تحقق تعلیم و تربیت قلمداد کرد و درکنار آن باید از سازوکارهای تجویزی و تربیتی استفاده نمود. مفهوم ایثار نیز به هیچ روی از این قاعده مستثنی نیست و به منظور نهادینه‌سازی این ارزش اخلاقی در وجود فراگیران صورت‌بندی اهداف و تولید محتوای اثر بخش از ضروریات امر خواهد بود. لذا با اسناد بالادستی حوزه تعلیم و تربیت رویکرد مطلوب صورت‌بندی اهداف، شایستگی محوری و روش اثربخش در تدوین محتوا استفاده توأمان از ظرفیت‌های اولیه و ثانویه ساحت‌ها و حوزه‌های یادگیری است.

در این مقاله تلاش شد که مفهوم ایثار از دو بعد کلی تبیین مفهومی از منظر قرآن کریم و ایجاد زمینه و تدارک تربیتی به‌منظور نهادینه شدن این ارزش اخلاقی در فراگیران از مجرای تعلیم و تربیت و برنامه درسی - البته با تاکید بر دو عنصر کلیدی هدف و محتوا - مورد واکاوی قرار گیرد.

در بعد ایضاح مفهومی «ایثار» مشخص شد که ایثار یک فرهنگ متعالی است که در بستر یک رابطه خاص شکل می‌گیرد و در زمره عالی‌ترین ارزش‌های اخلاقی - اجتماعی قرار دارد. قرآن کریم هم به صورت مصداقی در آیات به ارزش و اهمیت بالای این مفهوم ارزشمند اشاره کرده است که در بالا ذکر آن رفت. مضاف بر این تحلیل معناشناسانه واژه ایثار نشان می‌دهد که مقدمات مفهومی اصلی آن عبارت اند از: «رابطه» و «دیگری» در باب رابطه باید بیان شود که در واقع ایثار شکل خاصی از روابط بین ابناء بشر خواهد بود که «من» به عنوان شکل دهنده رابطه، نیازها و احتیاجات دیگری و به عبارت کلی - تر «دیگری» را بر خود مقدم داشتن است. این مفهوم ارزشمند و عمیق می‌تواند به عنوان یک پیشران و محرک قوی در حرکت جامعه به سوی فضائل اخلاقی باشد و ارتباطات نوع دوستانه و اخلاق محور را که همیشه مورد رشک و آرزوی نوع بشر بوده است را تحقق ببخشد.

از وجهی دیگر، انسان‌ها به عنوان موجوداتی یادگیرنده نیازمند هستند جهت رشد و تعالی همواره در معرض تربیت درست و کارآمد قرار داشته باشند. به واقع می‌توان گفت پایه همه

منابع و مأخذ:

- قرآن کریم
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴)، معجم مقایس اللغه، محقق هارون عبدالسلام، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الاسلام
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹)، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق محمدحسین شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دارصادر
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۱۲)، تهذیب اللغه، بیروت: دارالاحیاء تراث العربی .
- اعرافی، علیرضا و دیگران (۱۳۷۶)، درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی (۲)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ایزوتسو، توشی هیکو (۱۳۹۴)، مفاهیم اخلاقی، تهران: فرزانه روز
- ایزوتسو، توشی هیکو (۱۳۹۱)، خدا و انسان در قرآن، ترجمه‌ی احمد آرام، تهران: شرکت سهامی انتشار
- بحرانی، حسین بن علی (۱۳۷۹)، سلوک عرفانی در سیره اهل بیت (ع)، قم: وثوق.
- بروس کوئن (۱۳۸۳)، مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
- بنایی جهرمی، مهدی (۱۳۹۳) "لوسناس و سوبژکتیویته اخلاقی" غربشناسی بنیادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، (۲)۵: ۲۱-۳۶
- بوبر، مارتین (۱۳۷۸)، من و تو، ترجمه خسرو ریگی، تهران: جیحون
- بوبر، مارتین (۱۳۸۰)، من و تو، ترجمه ابوتراب سهراب و الهام عطاری، تهران: پژوهش فرزانه
- پالمر، فرانک (۱۳۹۱)، نگاهی تازه به معناشناسی، ترجمه کوروش صفوی، تهران: نشر مرکز
- پهلون، چنگیز (۱۳۷۸)، فرهنگ شناسی، تهران: انتشارات پیام امروز.
- ترکشوند، فرشید؛ نسرین ناگهی (۱۳۹۲)، «تحلیل مقایسه‌ای سازوکار قرینه و بافت زبانی در فهم متن»، فصلنامه پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی، ۲(۹): ۳۳-۴۸
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق)، غرر الحکم و درر الکلم، قم: دارالکتاب الإسلامی
- جرجانی، علی بن محمد (۱۳۹۴)، التعریفات، ترجمه حسن سیدعرب و سیما نوربخش، تهران: فروزان روز.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، تفسیر انسان به انسان، قم: اسراء
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۵)، اصالت فرد یا جامعه از نظر قرآن، پنجمین کنفرانس تحقیقاتی علوم و مفاهیم قرآن کریم، قم: دارالقرآن الکریم.
- چلبی، مسعود (۱۳۷۶)، تعهدکار، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ویژه فرهنگ و اخلاق کار، ۲(۵): ۳۲-۴۹
- حسینی، محمد. (۱۳۹۵). بررسی رویکرد تربیت اخلاقی نظام تربیت رسمی و عمومی دوره ابتدایی، دوفصلنامه تربیت اسلامی، ۱۱(۲): ۲۱-۵۵.
- حسینی، اعظم السادات؛ مهدی مطیع (۱۳۹۲)، «پیشنهاد الگویی بر متناسب سازی روش‌های معناشناسی در مطالعات قرآنی»، دوفصلنامه کاوشی نو در پژوهش‌های زبان شناختی قرآن کریم، سال دوم، شماره اول.
- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد (۱۳۶۳)، تفسیر اثنا عشری، تهران: انتشارات میقات، چاپ اول.
- حکیمی، محمد رضا و برادران (۱۳۸۰)، الحیاء، مترجم: احمد آرام، تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ مکرر.

- خبازی کناری، مهدی و سبطی، صفا (۱۳۹۵).
مسئولیت در برابر مرگ دیگری: بنیاد سوژه در فلسفه لویاس. غربشناسی بنیادی، ۷(۲): ۱-۲۲.
- دشتی، محمد و محمدی، سیدکاظم (۱۳۷۹)، المعجم المفهرس الالفاظ نهج البلاغه، قم: نشر امام علی(ع)
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۳)، سیری در تربیت اسلامی، تهران: دریا
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغتنامه دهخدا، ج سوم، تهران: دانشگاه تهران
- دیویس، کالین (۱۳۸۶)، درآمدی بر اندیشه لویاس، ترجمه مسعود علیا، تهران: انجمن و حکمت
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۹۰)، مفردات الفاظ القرآن کریم، ترجمه حسین خداپرست، قم: نوید اسلام
- رامپوری، غیاث الدین محمد (۱۳۸۸)، غیاث اللغات، کوشش منصور ثروت، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر
- زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۲۵)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر
- زمخسری، محمود بن عمر (۱۳۷۳)، الکشاف، تهران: ققنوس
- زمخسری، محمود بن عمر (۱۴۲۶)، اساس البلاغه، بیروت: دارالفکر
- سجادی، سید ابراهیم (۱۳۸۸)، «قرآن و بازتاب روابط چهارگانه انسان»، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ۱۵(۵): ۷۸-۹۶
- سلمان‌نژاد، مرتضی، محسن قاسم‌پور (۱۳۹۱)، «معناشناسی تدبر در قرآن کریم با تکیه بر روابط همنشینی و جانیشینی»، فصلنامه مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۲۷(۶۹): ۱۰۳-۱۲۴
- سلمی، ابو عبدالرحمن محمد بن الحسین (۱۴۲۴ق)، طبقات الصوفیه السلمی، بیروت: دارالکتب العلمیه
- سهروردی، شهاب الدین (۱۳۷۳)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- شرفی، محمود (۱۳۸۸)، "تبیین دیدگاه مارتین بوبر و نقد دلالت‌های آن در تربیت اخلاق بر اساس دیدگاه سهروردی"، پایان‌نامه دوره دکتری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). بنیان‌های نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۱). سند ملی برنامه درسی. تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- صفوی، کوروش (۱۳۷۵)، درآمدی بر معناشناسی، تهران: پژوهشگاه هنر اسلامی حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی
- طالب‌زاده، حمید و صیادمنصور، علیرضا (۱۳۹۴)، "مسئولیت اخلاقی در اندیشه لویاس"، نشریه پژوهش‌های فلسفی، ۵(۱۴): ۱۶۶-۱۸۲.
- طباطبایی، سیدمحمد حسین (۱۳۷۸)، تفسیر المیزان؛ ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، ناشر: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۸۴)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو
- عسکری، حسن بن عبدالله، (۱۴۰۰ق)، الفروق فی اللغه، بیروت: دارالافتاح الجدیده
- عقیلی، سید رمضان، علم الهدی، جمیله، فتحی واجارگاه، کورش (۱۳۹۷). طراحی الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران. تدریس پژوهی، ۷(۲): ۲۱-۴۴
- علیزاده، فرزانه؛ سیدرمضان عقیلی و جمیله علم‌الهدی (۱۳۹۸)، «فلسفه ارتباطات بر اساس حکمت متعالیه»، فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، سال بیست و پنجم، شماره ۲.

- علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل و زینب حسینی. (۱۳۸۹). «حوزه معنایی واژه نساء در قرآن کریم»، مطالعات راهبردی زنان. شماره ۴۹.
- عمید، حسن (۱۳۸۹)، فرهنگ لغت عمید، ویرایش، فرهاد قربانزاده، تهران: اشجع
- فتحی واجارگاه، کورش (۱۳۹۰). برنامه درسی به سوی هویت‌های جدید. تهران، انتشارات آبیژ.
- فتحی واجارگاه، کورش (۱۳۸۸). اصول و مفاهیم اساسی برنامه‌ریزی درسی. نشر دانشگاهی بال.
- فرامرز قرا ملکی، احد (۱۳۸۹)، اخلاق کاربردی در ایران و اسلام، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹)، العین، قم: انتشارات هجرت
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۶)، انسان شناسی شهری، تهران: نشر نی
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۱۸)، الاصفی فی تفسیر القرآن، تحقیق سید مرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی، قم: دارالمنار
- قیم، عبدالنبی (۱۳۹۰)، فرهنگ معاصر عربی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر
- کنعانی، سید حسین. (۱۳۸۴). «سیر تحول کاربرد سیاق در تفسیر». مجله مشکوه. ۹(۸۷): ۴۵-۵۹
- لسانی فشارکی، حسین مردانی زنجانی (۱۳۸۵)، روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، زنجان: قلم مهر
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ترجمه موسوی همدانی، قم: گنجینه
- محسنی، محسن و فرامرز قراملکی، احد (۱۳۹۵)، "تحلیل تطبیقی - تاریخی مفهوم ایثار نزد دانشمندان مسلمان تا قرن هفتم، فصلنامه نامه اخلاق، ۹(۳۳): ۶۴-۶۷
- محسنیان راد، مهدی (۱۳۹۶)، ارتباط شناسی، تهران: انتشارات سروش
- مختار عمر، احمد (۱۳۸۵ش)، معنی‌شناسی، ترجمه سید حسین سیدی، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۸۰)، تفسیر روشن، تهران: مرکز نشر چاپ
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴)، الکاشف، تهران: دارالکتب الاسلامیه
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تنظیم جمعی از فضلاء، ناشر: دارالکتب الاسلامیه
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶)، پیام قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه
- موسوی خمینی، روح الله، (۱۳۸۵)، ایثار و شهادت در مکتب امام خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- مهرمحمدی، محمود (۱۳۹۳)، برنامه درسی، نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم اندازها، مشهد: آستان قدس رضوی
- نراقی، ملامهدی (۱۳۹۶)، جامع السعادات، ترجمه کریم فضلی، قم: انتشارات قائم آل علی
- واعظزاده الخراسانی، محمد (۱۴۲۳)، المعجم فی فقه لغه القرآن و سر بلاغه، مشهد: الآستانه الرضویه المقدسه الطبعة الاولی
- هجویری، ابوالحسن علی (۱۳۷۵)، کشف المحجوب، تهران: طهوری
- یاسپرس، کارل (۱۳۹۳)، کوره راه خرد: درآمدی به فلسفه. ترجمه مهید ایرانی طلب، تهران: نشر قطره.
- سایت مقام معظم رهبری - سخنرانی کنگره سه هزار و ۵۳۵ شهید استان زنجان ۱۶ آبان ۱۴۰۰. (<https://www.leader.ir/fa>)
- Kuehne. D (2008). *Levinas and Education~ At the Intersection of Faith and Reason*. New York. Routledge